

Костянтин Цукерман

Із ранньої історії Литовської митрополії

Історія Литовської митрополії Константинопольського патріархату неодноразово привертала увагу вчених. У кінці позаминулого століття нею займалися Г. Гельцер¹ і О.С. Павлов², а не так давно вона стала предметом розгляду у праці англо-литовського історика С. Роуелла³. За сторіччя, що розділяє ці дослідження, накопичено чимало цінних спостережень, але також і спірних гіпотез, критичний аналіз яких може бути корисний для читача. Більш ранні студії не завжди адекватно враховувалися пізнішими дослідниками, а зв'язок між твердженнями істориків і джерелами не завжди простежується досить виразно. Основною метою мого огляду є відновлення цього зв'язку для першого етапу існування Литовської митрополії. Подібний аналіз неминуче породжує нові ідеї та гіпотези, які, не сумніваюся, будуть своєю чергою піддані критичному розбору.

Поступальний рух наукової дискусії вимагає вичерпного залучення джерел у кращих критичних виданнях. Перевидання джерел сприяють більш повному та точному уявленню про дані кожного тексту, але можуть також і ввести в оману неспеціаліста, коли один і той ж самий текст цитується в різних виданнях, а деталі прочитання іноді змінюються від одного видання до іншого. По ходу роботи я надаю читачеві бібліографічні довідки, необхідні для загальної орієнтації.

Про дату створення Литовської митрополії

Повідомлення про створення Литовської митрополії збереглося в одній з так званих нотичій (*notitiae episcopatum*) або розписів єпископій, архієпископій та митрополій Константинопольського патріархату. Текст розписів не

1 Heinrich Gelzer, "Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen," *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 13 (1892), 241–281.

2 Павлов А.С. О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV в. *Русское обозрение*. 1894, кн. 5 (май), 236–241 (окрема відбитка).

3 S.C. Rowell, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345* (Cambridge 1994).

усталений в деталях, і виявлення більш первинних читань вимагає зіставлення і класифікації великого числа списків. Цю величезну роботу було здійснено французьким візантиністом Жаном Даррузесом. Її результатом стало зведене критичне видання розписів/нотицій, які раніше публікувалися за окремими списками⁴.

Розпис, що нас цікавить, представлений своїм заголовком як *виклад (ектесіс)* ієрархічного порядку митрополичих кафедр, складений за правління імператора Андроніка Палеолога Старшого (1282–1328 рр.). Його три основні редакції згруповані у виданні Даррузеса як нотиції 17 (дві близькі редакції) та 18. Обидві редакції, зведені в нотиції 17, майже однаково повідомляють про створення Литовської митрополії за імператора Андроніка Палеолога Старшого і патріарха Іоанна Гліки (травень 1315 — травень 1319 рр.). В одній з редакцій додається дата — 6800, за іншими списками — 6808 р., тобто вересневий 1291/2 або 1299/1300 р.⁵

Жодна з цих дат не підходить для Іоанна XIII Гліки, але друга з них випадає на патріаршество Іоанна XII Косми (1294 — червень 1303 рр.). Г. Гельцер, що опублікував окремі списки розпису, дотримувався думки, що її упорядник помилився в імені й вписав у свій текст патріарха Іоанна Гліку замість Іоанна Косми; створення Литовської митрополії він датував близько 1300 р.⁶ Це датування довгий час уважалося авторитетним⁷. Однак ще О.С. Павлов піддав критиці аргументи Гельцера, зокрема вказавши, що помилка в імені патріарха неправдоподібна⁸. Справді, якщо ми визнаємо, що основна частина нотиції сходить до опису митрополій, складеного таким собі киром Міною бл. 1320 р. (див. нижче), то її упорядник, імовірно, особисто знав обох патріархів, і ніяк не міг їх переплутати.

Поза контекстом даної суперечки Ж. Даррузес довів, що та редакція нотиції, яка не містить дат, є первинною. Про неї докладніше ітиметься нижче. М. Гедройц першим залучив результати текстуального аналізу Даррузеса до історії Литовської митрополії, але, наслідуючи твердити, неабияк в них заплутався і вирішив за краще зберегти дату, підтриману Гельцером⁹. С. Роуелл, полемізуючи з Гедройцем і слідуючи за логікою спостережень Даррузеса, відкинув обидві дати як вторинні й слідом за Павловим (на якого він, однак, не послався) помістив створення Литовської митрополії в патріаршество Іоанна Гліки¹⁰.

4 Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Paris, 1981).

5 Ibid., 399; Not. 17, 83.

6 Heinrich Gelzer, "Beiträge zur russischen Kirchengeschichte," 265–267.

7 Див., напр.: John Fennell, *A History of the Russian Church to 1448* (London and New York, 1995), 138.

8 Павлов А.С. О начале Галицкой и Литовской митрополій, 25–29.

9 M. Giedroyć, "The Arrival of Christianity in Lithuania: Between Rome and Byzantium (1281–1341)," *Oxford Slavonic Papers* 20 (1987), 15–18.

10 S.C. Rowell, *Lithuania Ascending*, 155–156.

Ще одна звістка, котра допомагає датувати створення Литовської митрополії, походить із джерела іншого роду. Ідеться про офіційні регести актів Константинопольського патріархату за 1315–1402 рр., збережені у віденських рукописах *Vindobonensis historicus graecus* 47 та 48. Ці регести вперше було повністю опубліковано півтора століття тому Ф. Міклошичем і Й. Мюллером (далі — *ММ*)¹¹, а нині під егідою Австрійської академії наук здійснюється їх критичне перевидання, споряджене дипломатичним аналізом, а також перекладом на німецьку мову (далі — *PRK*)¹². Один з поширених видів актів — постанови постійно діючого при патріархові синоду, який складався з митрополитів та архієпископів, що з тих чи інших причин перебували у візантійській столиці. У постанові, датованій серпнем 1317 р., відзначається участь у синоді митрополита литовського (не названого на ім'я), котрий, як з'ясовується, саме перебував у Константинополі (*ММ* 39; *PRK* 50). Час створення Литовської митрополії локалізується, таким чином, у початках патріаршества Іоанна XIII Гліки, між літом 1315 і літом 1317 рр.

Приблизно в той же проміжок часу, в кінці 1315 або в 1316 р., відбувається зміна влади в Литві: по смерті великого князя Вітеня стіл успадковує його брат Гедимін. О.С. Павлов не сумнівався, що створення митрополії було ініціативою останнього¹³; в такому випадку, щойно призначений митрополит брав участь у синоді напередодні від'їзду до Литви. М. Гедройць був схильний убачати у створенні митрополії радше ініціативу Вітеня, можливо, у співпраці з Гедиміном¹⁴. С. Роуелл не віддає переваги тій чи іншій думці¹⁵. Оскільки, однак, призначення митрополита в язичницьку Литву — акт вельми незвичайний — поза всякими сумнівами, потребувало довгих переговорів, важко сумніватися, що запит по митрополита був надісланий таки Вітеном; коли ж Візантії досягла звістка про смерть князя, митрополит вважав за краще дочекатися в Константинополі прояснення позиції його спадкоємця Гедиміна.

11 *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. I–II: *Acta patriarchatus Constantinopolitani 1315–1402*, ed. Fr. Miklosich et Ios. Müller (Wien, 1860, 1862).

12 *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*. 1. Teil: *Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315–1331*, hrsg. von H. Hunger und O. Kresten (Wien, 1981); 2. Teil: *Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337–1350*, hrsg. von H. Hunger, O. Kresten, C. Cupane, E. Kislinger, unter Mitarbeit von W. FINK†, W. Hörandner, P. Pieler, G. Thür, R. Willvonseder, H. Wurm (Wien, 1995); 3. Teil: *Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1350–1363*, hrsg. von J. Koder, M. Hinterberger und O. Kresten (Wien, 2001).

13 Павлов А.С. О начале Галицкой и Литовской митрополий, 28–29.

14 M. Giedroyć, “The Arrival of Christianity in Lithuania: Between Rome and Byzantium (1281–1341),” 17–18.

15 S.C. Rowell, *Lithuania Ascending*, 155.

Про першого митрополита литовського Феофіла

Ще дві постанови патріаршого синоду згадують митрополита Литви. У документі, датованому січнем 1327 р. (ММ 65; PRK 96), главу литовської церкви не ідентифіковано, але в постанові, прийнятій 7 або 8 квітня 1329 р., його названо на ім'я — Феофілом (ММ 67; PRK 98). Більше Феофіла ніде не згадано. С. Роуелл висловлює припущення, що останній був єдиним володарем литовської кафедри з моменту її створення й по весну 1329 р.¹⁶ Насправді ж ми можемо стверджувати це цілком однозначно, тому що за свідченням ноциції 18¹⁷ (текст якої цитуємо й розбираємо нижче), митрополит литовський був «один раз призначений», а потім його кафедра спорожніла (що й сталося, коли Феофіл зійшов зі сцени).

З ім'ям митрополита Феофіла дослідники пов'язали ряд даних, які до нього не мають жодного відношення, і на цій хиткій основі побудували настільки далекосяжні висновки, що нам важко залишити це питання без розгляду.

Ватиканський рукопис *Vaticanus graecus 840* містить дві серії приписок, з яких перша складається з протоколів поставлення єпископів за митрополита київського і всієї Русі Феогноста (1328–1353 рр.), а друга — із записів різного характеру. Протоколи, після публікацій В.Е. Регеля і В.М. Бенешевича, були перевидані П. Шрайнером¹⁸. Що ж стосується записів, то після першого видання, здійсненого В.М. Бенешевичем¹⁹, ці «Уривки Бенешевича» перевидали М.Р. Фасмер (текст, переклад і реальний коментар) та М.Д. Присьолков (історичний коментар). Серед записів є два (№1 та №10), де перераховуються різного роду цінності (гроші, предмети церковного облачення і культу, худоба тощо), що явно мають відношення до митрополита Феогноста (чиє ім'я, утім, не згадано)²⁰. У записі №1 йдеться про якогось покійного митрополита, і створюється враження, що Феогност збирав відомості про роздані тим цінності з метою їх повернути. У записі №10 відчувається західна географічна перспектива: тут згадано не тільки Москву, Кострому, Козельськ і Муром, але також волинського князя Дмитра (Любарта), друцького князя Михайла і Федора, брата Гедиміна, що ототожнюється із відомим з літопису князем київським. М.Д. Присьолков переконливо пов'язав усю

16 S.C. Rowell, *Lithuania Ascending*, 159; для висловленого там же здогаду про руське походження Феофіла жодних підстав не існує.

17 Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, 409.

18 P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I (Wien, 1975), 602–608, 677–678; III (Wien, 1979), 122–125 (переклад німецькою).

19 Бенешевич В.Н. *Синагога в 50 титулов и другие юридические сборники Иоанна Схоластика. К древнейшей истории источников права греко-восточной церкви*. СПб., 1914, 168–169.

20 Присьолков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века. *Известия Отделения русского языка и словесности Имп. академии наук*, 21. 1916, 49–50 [запис №1] і 58–59 [запис №10].

серію записів із перебуванням митрополита Феогноста на Волині в 1330–1331 рр. Подумки об'єднавши записи №1 і №10 твердженням «про явну заклопотаність, що проходить крізь усі “Уривки”, пошуками майна якогось померлого митрополита», він угледів у цьому останньому митрополита литовського Феофіла²¹.

У пізніших працях усі предмети і грошові суми, зазначені в обох записах (що цитувалися як єдиний), стали інтерпретуватися як такі, що належали митрополитові Феофілу, майнові інтереси якого набули, таким чином, абсолютно несподіваного географічного засягу. Згідно з Г. Пашкевичем, вони поширювалися не тільки на Галицько-Волинське князівство, але також і на Брянськ, Козельськ і Муром, вказуючи сферу політичного впливу Великого князівства Литовського у східному напрямку²². Подібна інтерпретація досягає апогею у праці С. Роуелла, який приєднує до названих міст Москву і кримський Сурож (Сугдею), щоб окреслити коло амбіцій вже не стільки великого князя литовського Гедиміна, скільки самого митрополита Феофіла, який, уміло розподіляючи подарунки і позики, нібито готував свою кандидатуру в спадкоємці митрополитові київському (тобто володимирському) Петрові²³.

Усі ці побудови засновані, як видається, на непорозумінні. Перш за все, як вказав Б.Л. Фонкич²⁴, записи №1 і №10 зроблені в різний час різними почерками, причому в записі №10 виокремлюються два почерки, II і III, яким належать усі записи, крім запису №1. Почерк I запису №1 збігається з тим, яким занотовано в тому ж рукописі перший протокол обрання єпископа, а почерком II написано решту протоколів. Перший протокол став моделлю, ретельно відтворюваною, для всіх наступних, і я ризикнув би припустити, що він був записаний рукою самого митрополита Феогноста. Йому ж, в такому разі, належав і запис №1, в якому згадано покійного митрополита. Запис № 10, де йдеться про митрополита, на смерть якого ніщо не натякає, належить іншим особам, а митрополитом, якого немає потреби називати на ім'я, звичайно, є, сам Феогност. Саме у цьому записі фігурують географічні назви, які послужили підставою для настільки далекосяжних побудов. Та відображають вони зовсім не гіпотетичні зв'язки Новогородка з далеким Сурожем, а коло контактів митрополита київського і всієї Русі, в центрі якого логічно виявляється Москва. У записі №1, причому лише в кінці, перераховані предмети (срібні й золоті гривни, хутра, шати), які належали покійному митрополитові і були позичені ним або іншим шляхом потрапили до чужих рук.

21 Присёлков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича, 62–64.

22 H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia* (New York, 1954), 210–212; пор.: M. Giedroyc, “The Arrival of Christianity in Lithuania: Between Rome and Byzantium (1281–1341),” 29–30.

23 S.C. Rowell, *Lithuania Ascending*, 159–162.

24 Фонкич Б.Л. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек. 11. *Vat. gr. 840*. Ещё раз о материалах по истории России второй четверти XIV в. *Византийские очерки*. М., 1982, 254–262. Передруковано у: Фонкич Б.Л. *Греческие рукописи и документы в России в XIV — начале XVIII в.* М., 2003, 21–27.

Єдиним «локалізованим» боржником є князь муромський Ярослав. Якби покійний був митрополитом литовським, незрозуміло, з якого б дива його боржники визнали Феогноста виконавцем його духовниці й стали б повертати йому борги. Природно припустити, що йдеться про порівняно нещодавно померлого митрополита Петра, чиє майно (власне, майно митрополічної кафедри) його наступник мав і право, і обов'язок повернути²⁵.

Що ж стосується першої частини запису №1, то перераховані там речі, головним чином предмети церковного облачення, належали самому митрополитові Феогносту. На те існує цілком недвозначний, хоч і непомічений дослідниками доказ. Серед інших предметів, у списку означені «стихар та орар Арсенія». С. Роуелл дотепно пов'язав цього Арсенія з однойменним кандидатом на псковську кафедру, який постав перед митрополитом Феогностом в 1331 р., та з тим ієромонахом Арсенієм, який дещо раніше безуспішно домагався новгородської кафедри²⁶. Роуелл не задається питанням, як стихар та орар Арсенія опинилися у списку речей, що належали, як він стверджує, митрополитові литовському Феофілу. Також варто було б пояснити, яким чином у Арсенія взагалі виявилися стихар і орар, складові вбрання клірика (диякона, священника, єпископа), а зовсім не ченця, яким був Арсеній, як і величезна більшість кандидатів в єпископи на Русі. Утім, забудемо про Феофіла, який до записів Феогноста ніякого відношення не мав, і все дуже просто з'ясовується. Коли Арсеній вирушав на Волинь з метою переконати митрополита створити окрему єпископську кафедру для Пскова, він, звичайно ж, віз із собою стихар і орар, сподіваючись облачитися в них під час висвячення у священники і єпископи. Однак Феогност не тільки відмовився створювати нову кафедру, а й відправив Арсенія назад «осоромленим», як зловтішно зазначає *Новгородський Перший літопис*²⁷. Я вважаю, що поганьблення якраз і полягало у тому, що Феогност відібрав у Арсенія стихар і орар як предмети облачення, неналежні для ченця.

Чи живий був під час цих подій митрополит Феофіл і де саме він знаходився, ми з певністю сказати не можемо. Можливо, він помер незабаром після своєї участі в патріаршому синоді навесні 1329 р., а можливо, залишився в Константинополі й пішов на спочинок, зрозумівши, що великий князь Гедимін, який затіяв у 1320-х рр. переговори з авіньйонським папою Іоанном ХХІІ, у ньому потреби не відчував.

25 Для мене не зовсім зрозуміла спроба О.В. Русиної (О.В. Русина. *Студії з історії Києва та Київської землі*. К., 2005, 46–50) зв'язати «Уривки Бенешевича» із митрополитом київським Максимом (+1305 р.). Автор справедливо зазначає, що М.Д. Присьолков постулював єдність записів №1 і №10 довільно, а також робить ще кілька слушних зауважень, але, як здається, не враховує, що зв'язок усіх загалом записів із митрополитом Феогностом незаперечний, адже тими ж почерками занотовані й сучасні йому протоколи поставлення єпископів, з яких найпізніший твердо датований 42 роками після смерті митрополита Максима.

26 S.C. Rowell, *Lithuania Ascending*, 173–175.

27 *НПЛ*: 343–344.

Про первісне територіальне окреслення Литовської митрополії

Питання про початкове територіальне поширення Литовської митрополії найменш задовільно розроблене, та й об'єктивно найбільш складне, адже прямих вказівок джерел у нас немає. Однак можна, як мені здається, цілком однозначно стверджувати, що існуючі нині окреслення хибні, а непрямі свідчення джерел дозволяють запропонувати інше, дуже ймовірне рішення.

Цікаве за своєю побудовою визначення Литовської митрополії у момент її створення запропонував Дж. Феннелл: «Вона складалася з “Чорної Русі” — західної частини сучасної Білорусії, у верхньому Поніманні, яку Литва анексувала в середині XIII ст. — імовірно (probably), стародавнього князівства Полоцького, може бути (perhaps), частини Турова, а можливо (possibly) навіть Чернігова, Києва і Смоленська»²⁸. Однак Феннелл датував виникнення Литовської митрополії близько 1300 р. (див. вище), і яким чином могла до неї входити більшість названих територій, які не належали на той час до Литви, абсолютно незрозуміло. Більш вузьке визначення території, відпочатково підлеглої литовському митрополитові, нещодавно сформулював С. Роуелл, який включив до неї єпископії Полоцька і Турова на додаток до Новогрудка, де перебував сам митрополит²⁹. Це визначення сходить до роботи О.С. Павлова, який спирався на постанову синоду від липня 1361 р. Для того, щоб зрозуміти аргументи Павлова, необхідно коротко окреслити події, що спонукали патріарше втручання. У червні 1354 р.³⁰ патріарх Філофей висвячує в митрополити всея Русі інока Алексія, нащадка московського боярського роду, якого обрав собі в наступники померлий у березні 1353 р. митрополит Феогност. Греки не приховують свого невдоволення тим, що їм було нав'язано руського кандидата, і з його поставленням зволікають (Алексію довелося провести рік у Константинополі). Патріарх передає під владу новопризначеного архієрея всю територію Руської митрополії, возз'єднану впродовж останніх років служіння його попередника в результаті скасування 1347 р. виокремленої на початку XIV ст. Галицької митрополії (митрополія Литовська була вакантна). Насправді ситуація ще складніша. В кінці 1352 або на початку 1353 р. у Києві оселяється якийсь Феодорит, поставлений у митрополити тирновським (болгарським) патріархом. З точки зору візантійців це призначення було незаконним, і Феодорит був відлучений від церкви, але його відлучення аж ніяк не забезпечувало Алексію реальну владу на заході його митрополії. Згодом, восени 1354 р., в Константинополі змінюється світська, а незабаром і церковна влада. Патріарх Філофей в кінці 1354 р., або ж новий патріарх Калліст на початку 1355 р. відроджує литовську кафедру,

28 J. Fennell, *A History of the Russian Church to 1448*, 138.

29 S.C. Rowell, *Lithuania Ascending*, 156.

30 Павлов А.С. О начале Галицкой и Литовской митрополий, 34–37.

вакантну впродовж чверті століття. Рукопокладеного митрополита Романа не вдовольняє відведена йому територія і він захоплює більшу. Влітку 1356 р. імператор і синод здійснюють офіційний переділ митрополій, але Роман не обмежується і додатковим поприщем, продовжуючи підбирати під себе єпископії, залишені за Алексієм³¹.

У липні 1361 р. патріарх Калліст та синод постановляють виправити на Русь двох визначних кліриків для розгляду скарг митрополита Алексія на митрополита Романа. Синодальна постанова, коротко викладаючи історію конфлікту, вказує, що при переділі митрополій (1356 р.) на додачу до полоцької та турівської кафедр, що належали до литовської митрополії, а також Новогрудка, Роману дісталися ще й єпископії Малої Русі (*ММ* 183: 426; *PRK* 259: 528). Це не стримало останнього від захоплення Києва, Брянська та інших кафедр (*ММ* 183: 428; *PRK* 259: 532). Як вказував О.С. Павлов, єпископії Малої Русі представлено в тексті саме як пізніший додаток до митрополії Романа³², поза сумнівом, аби заднім числом легалізувати їх захоплення митрополитом за підтримки великого князя литовського Ольгерда. Таким чином, Литовська митрополія на момент її відтворення складалася з Новогрудка, де містилася митрополічна кафедра, і двох єпископій, Полоцької і Туровської.

Питання полягає в тому, наскільки територіальний обсяг Литовської митрополії при її поновленні в кінці 1354 р. відображав її початкову територію. Саме так вважав О.С. Павлов (див. вище), а С. Роуелл, відзначаючи включення до митрополії Романа єпископій Полоцька і Турова, лаконічно вказує, що «немає підстав сумніватися, що так воно було і в 1316 р.»³³. Однак підстави для сумніву є, і дуже вагомі.

Почнемо з того, що С. Роуелл, із посиланням на Г. Пашкевича, вказує, що Туров і Пінськ було приєднано до Литви «за деякий час до смерті Гедиміна»³⁴. Сам же Пашкевич датує цю подію більш певно «останніми роками життя великого князя»³⁵. Як відомо, точної дати завоювання Турова литовцями жодне джерело не наводить, але в даній хронологічній схемі це місто на момент приходу до влади Гедиміна до Литви не належало і тому не могло входити до складу Литовської митрополії. Саме це міркування, можливо, й пояснює сумніви І. Меєндорфа щодо початкової належності до неї Турова³⁶. Належність Полоцька до Великого князівства Литовського на початок XIV в. сумніву не підлягає, що, однак, зовсім не визначає його церковну належність.

31 Див. докл.: John Meyendorff, "Alexis and Roman. A Study in Byzantino-Russian Relations (1352–1354)," *Byzantinoslavica*, 28 (1967), 164–171.

32 Павлов А.С. О начале Галицкой и Литовской митрополій, 36.

33 S.C. Rowell, *Lithuania Ascending*, 156, прим. 34.

34 *Ibid.*, 84.

35 H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, 210.

36 John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia: A study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century* (Cambridge, 1981), 95; утім на с. 170 автор зараховує до неї Туров уже без усяких вагань.

Про неї ми могли б судити за візантійськими розписами єпископій, які нам і належить розібрати.

Нас цікавить розпис — *Виклад (ектесіс) митрополій, підпорядкованих патріаршому трону богохранимого і царственного Константинополя* — складений, згідно із заголовком, за правління покійного імператора Андроніка Палеолога Старшого. Отже, як випливає із заголовка, текст, що дійшов до нас, сформувався після смерті Андроніка II. Списки *Викладу*, що збереглися в півсотні рукописів, були розділені Ж. Даррузесом на три основних редакції: дві «розлогі» були видані ним у двох паралельних колонках як нотиція 17, а третя, «коротка», — як нотиція 18.

Розлогі редакції відрізняються від короткої в першу чергу тим, що вони вказують в основному тексті не тільки актуальну ієрархічну позицію кожної митрополії, а й ту вихідну, з якої та була просунута в таблиці про ранги згідно з указом імператора. Найдавніша версія широкої редакції збереглася в паризькому рукописі *Parisinus graecus 1356*, що зазвичай датується серединою XIV ст. У ній, як і в інших списках тієї ж редакції, повідомлення про створення Литовської митрополії не містить дати (див. вище). У паризькому рукописі (а також у двох інших, від нього залежних) слідом за реєстром митрополій міститься додаток³⁷, де занотовано ієрархічні зрушення, що відбулися за час правління Андроніка III (1328–1341) і наступної «смути» (війни між Іоанном V Палеологом і Іоанном VI Кантакузеном), яка завершилася коронацією Іоанна VI в травні 1347 р. За розписом митрополій слідує розпис єпископій, що завершується у багатьох рукописах широкої редакції докладним описом митрополії Великої Русі³⁸. Лише у найстаршому паризькому списку міститься приписка, де роз'яснюється, що з дев'ятнадцяти названих єпископій, відпочатково підлеглих великоруському митрополиту, за ним залишилося «нині» тільки дванадцять, оскільки хрисовулом імператора Андроніка Палеолога, ратифікованим патріархом Афанасієм, єпископ Галицький був вшанований саном митрополита Малої Русі і йому було підпорядковано ще п'ять єпископій³⁹.

Коротка редакція *Викладу* Андроніка II, на відміну від розлогої, вказує в основному тексті лише остаточну ієрархічну позицію кожної митрополії, а вихідну оминає. Вона, крім того, проминає в основному тексті (в його первісній для цієї редакції формі) Галицьку митрополію. За списком митрополій слідує список архієпископій, якого в розлогі редакції немає, а потім додаток

37 Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, 402: Appendix 1.

38 Ibid., 403: Appendix 2.

39 Ibid., 403: Appendix 3. Підрахунок, згідно з яким $19 - 6 = 12$, пояснюється, очевидно, тим, що названий у списку єпископій останнім Аспрокастрон (Білгород-Дністровський) із підпорядкування великоруського митрополита також був вилучений, а малоруському підпорядкований не був. Про те, коли Білгород-Дністровський потрапив у підпорядкування митрополита вся Русі і коли він з нього вийшов, у нас ніяких відомостей немає.

з оглядом змін в статусі різних кафедр за час правління Андроніка III і подальшої «смуги»⁴⁰. Як зазначає Даррузес, цей текст ґрунтується на відповідному додатку розлогої редакції. Вказаний огляд адміністративних перемін включає відомості, що становлять для нас безпосередній інтерес. Автор тексту називає чотирьох митрополитів, яких слід було б винести в самий кінець списку, а саме:

- «галицького, бо неодноразово вшанований (саном митрополита) він був зведений владою імператора на єпископа»;
- «литовського, бо одного разу призначений благоволінням, (виявленим) в цьому відношенні покійним паном Андроніком Палеологом Старшим, він став абсолютно порожнім (мається на увазі кафедра. — *К.Ц.*)⁴¹, як тому, що прихильники християнства в Литві дуже нечисленні, так і тому, що цей народ сусідить із Руссю і може з легкістю управлятися митрополитом Русі»;
- «віциньського, чия кафедра запусіла в результаті варварського вторгнення»;
- «піргійського, давніше, в дні пана Ісаакія [Ангела], вшанованого саном митрополита, потім знову підлеглого митрополиту ефеському; нинішній же піргійській, висвячений ефеським, був пізніше вшанований саном митрополита».

Текст додатку може бути точно датований між вереснем 1347 р., коли «владою імператора» було скасовано Галицьку митрополію, і кінцем 1354 — початком 1355 р., коли Литовську митрополію було відновлено. Тим же часом слід датувати і основний текст, з якого Галицька митрополія була вилучена. Під час складання додатку був ще живий «нинішній» митрополит піргійський, спочатку єпископ, піднесений на митрополита в серпні 1342 р. (див. нижче). Таким чином, коротка редакція в цілому датується кінцем 40-х — початком 50-х рр. XIV ст.

Із розлогою версією справа виглядає складніше. Прийнято вважати, що *Виклад* сходить в основній частині до ієрархічного опису митрополій, складеного за наказом імператора Андроніка II таким собі киром (паном) Міною, згаданим у патріаршій постанові 1342 р. про митрополичий сан піргійського архієрея (*MM* 101; *PRK* 138, пор. вище). У постанові сказано, що працю кира Міни було знайдено в бібліотеці монастиря Христа Всевидячого (Пантеопта). З цього дослідники роблять висновок, що даний текст, хоч і складений для імператора, офіційного статусу не набув (інакше б він зберігався також

40 Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, 409: Appendix 1.

41 О.С. Павлов (Павлов А.С. О начале Галицкой и Литовской митрополий, 33) згадує переклад на шкоду точності: «Цю митрополію, раз засновану за імператора Андроніка Старшого, який охоче піднісв єпископії на шабель митрополій, потім зовсім скасували». Підметом фрази є, однак, митрополит, а не митрополія. Дієслово «схолосе», «бути пустим», в грецькій мові має на увазі «бездіяльність», а не «скасування».

і в патріаршій канцелярії), а залишився приватною спробою розібратися в безлічі посадових привілеїв, що їх видавали різним архієреям і тим неабияк заплутали таблиць про ранги візантійської церкви. Щодо датування опису Міни виникли розбіжності. Г. Гельцер датував його близько 1300 р., припускаючи, що згодом опис було двічі перероблено⁴², а Ж. Даррузес запропонував більш просту схему, датувавши текст між 1318 р. (коли Яніна отримала статус митрополії, врахований в основній частині *Викладу*) і 1323 р. (коли стає митрополією Вріса, відзначена в такому статусі не в основній частині, а в додатку)⁴³. Нас же цікавить не так дата опису Міни, на якій заснована основна частина *Викладу*, скільки дата *Викладу* в цілому, в його первісній версії, представленій паризьким рукописом.

Основним критерієм для датування первинної версії *Викладу* є доля Галицької митрополії. Потрібно сказати, що ані Гельцер, ані Даррузес цей фактор не врахували, і тому я вважаю корисним загострити на ньому увагу. Галицька митрополія була офіційно скасована — рідкісний випадок в історії візантійської церкви, де тривалий час вакантні митрополії, як правило, перебували в стані «вдівства», тобто просто не заміщувалися. Хрисовулом імператора Іоанна VI Кантакузена від вересня 1347 р. усі малоруські єпископії повернули у підпорядкування митрополита київського (тобто великоруського) Феогноста (*ММ* 117–119; *PRK* 167–169). Одна з основних відмінностей між обома розлогими версіями *Викладу*, виданими паралельно Даррузесом як нотиція 17, якраз і полягає в тому, що вторинна версія виключає із загального списку Галицьку митрополію. Первинна ж версія згадує в додатку завершення «смути» (травень 1347 р.), але Галицьку митрополію в основному тексті зберігає. Ба більше, паризький рукопис, який доносить до нас цю версію, містить і приписку про історію створення митрополії з переліком п'яти єпископій, що «нині» до неї належать (див. вище). Таким чином, створення *Викладу* в його первісній формі може бути вузько датоване літом 1347 р. (до скасування Галицької митрополії) і розглядатися як спроба доповнити опис кира Міни даними про зміни в церковній ієрархії за наступну чверть століття, включаючи період «смути». Очевидно, що тим же часом слід датувати і розпис руських єпископій⁴⁴, до чого протипоказань немає і що для історії руської Церкви важливо⁴⁵. Я б ризикнув припустити, що тим же коротким періодом часу слід датувати і сам рукопис *Parisinus graecus 1356*, що його зазвичай більш широко відносять до середини XIV ст. Справді, укладач цієї збірки канонічного і цивільного права, явно прекрасно обізнаний

42 Heinrich Gelzer, "Beiträge zur russischen Kirchengeschichte," 602–604.

43 Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, 182–184.

44 Ibid., 403, Appendix 2.

45 Про сучасний, дещо безладний, стан питання читач може судити з недавньої публікації, що містить переклад розпису: Бибинов М.В. *Византиноссика. Свод византийских свидетельств о Русу. Нарративные памятники*. П. М., 2009, 349–353.

в церковних справах свого часу, навряд чи став би складати або відтворювати історичну довідку, що містить елементи, задалегідь невідповідні дійсності.

Після дещо задовгого попереднього розбору ми можемо, нарешті, звернутися до даних паризького рукопису про склад Велико- і Малоруської митрополій. Полоцька єпископія однозначно належить до першої, а Туровська — до другої, при тому, що Литовську митрополію, занотовану в основному тексті *Викладу*, ніхто так і не скасував. Іншими словами, Литовська митрополія виступає у *Викладі* як така, що не володіє підлеглими єпископськими кафедрами (суфраганамі). Зрештою, такими й були усі численні візантійські митрополії, створювані впродовж XIII–XIV ст., за єдиним винятком митрополії Малої Русі. Слід зазначити, що і від О.С. Павлова⁴⁶ не приховалася та обставина, що Литовська митрополія якимось чином втратила суфраганів, яких він їй приписав на момент її створення; дослідник пов'язував це зі «скасуванням» даної митрополії, але останнє твердження просто помилкове, хоча, як і багато інших, ця митрополія тривалий час не заміщувалася (див. вище).

Немає жодних підстав стверджувати, ніби історична довідка про розподіл руських єпископій між митрополитами Великої і Малої Русі в паризькому рукописі приховує набагато складніший процес, в рамках якого з кожної митрополії було б виділено по єпископії (Полоцьк з Великої і Туров з Малої Русі) на користь новоствореної Литовської митрополії, а потім ці єпископії було б повернуто в їх початкове підпорядкування. Якщо не будувати фантастичних конструкцій, то слід визнати, що митрополит литовський, призначений бл. 1316 р., суфраганів не мав. Відповідно до вказівки в основному тексті *Викладу*, що сходить до кира Мина (бл. 1320 р.), Литовську митрополію було створено «в межах Великої Русі» («енорія онта тіс Мегаліс Росіас»)⁴⁷, і питання про її кордони навряд чи обговорювалося в деталях. Метою імператора Андроніка II було задовольнити амбіції великого князя литовського, при якому і повинен був перебувати новопризначений митрополит.

У недавніх працях можна помітити ідею про те, що великий князь Гедимін загравав одночасно і з православними, і з католиками, роздаючи обіцянки хреститися і патріарху, і папі⁴⁸. Однак, якщо переговори Гедиміна з авіньйонсь-

46 Павлов А.С. О начале Галицкой и Литовской митрополій, 32–33.

47 Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, 399, з коментарем І.І. Шевченка (Шевченко И. Некоторые замечания о политике Константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в. *Славяне и их соседи*. Вып. 6: *Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время: Сб. статей к 70-летию академика Геннадия Григорьевича Литаврина*. М., 1996, 134–135).

48 M. Giedroyc, “The Arrival of Christianity in Lithuania: Between Rome and Byzantium (1281–1341),” 18–19; пог.: S.C. Rowell, *Lithuania Ascending*, 228.

ким папою Іоанном XXII складають, як відомо, найбільш багато документований епізод його князювання, про зв'язки його з Константинополем джерела мовчать, а спекуляції про нібито обіцянки хреститися у православ'я не сягають глибше праць останнього століття⁴⁹. Як я вказував вище, роль Гедиміна у створенні митрополії досить сумнівна, і тільки відсутність інтересу з його боку є задовільним поясненням того факту, що Литовська митрополія, не будучи формально ліквідована, була на довгі роки залишена вакантною.

Ситуація різко змінюється з приходом до влади Ольгерда взимку 1344–1345 рр. На місце митрополита галицького Феодора, зміщеного зусиллями князя московського і великого князя володимирського Симеона Гордого, Ольгерд невдовзі забезпечує поставлення власного кандидата, Феодорита, болгарським патріархом в Тирново, а потім знаходить спосіб домовитися також і з візантійцями про «законне» рукоположення нового митрополита литовського Романа.

Литовська митрополія, відновлена за великого князя Ольгерда, досить відмінна від тієї, що була заснована при Вітені та Гедиміні. Це, мабуть, найбільш суттєвий новий висновок моєї роботи. Якщо спочатку митрополит перебував у стольному місті при князі, то сорок років потому до традиційного місця розташування митрополичої кафедри додаються дві єпископії, Полоцька і Туровська. У 1354–1355 рр. Литовська митрополія «обростає плоттю», вона знаходить свій територіальний вимір, і дуже промовистий. Як часто відзначається, ця митрополія була по суті білоруською, створеною не в розрахунку на язичників-литовців, а для потреб православного населення Великого князівства Литовського.

École pratique des hautes études (EPHE)
Université de recherche Paris Sciences et Lettres (PSL)

49 Див., напр.: Присёлков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича, 67–68.